

N.İslamova. Firuzabadi və onun ərəb dilçiliyinə verdiyi töhfə // Əlyazmalar yanmır, 2022, № 1 (14), s.149-152.

UOT: 81; 811.411.21.

Nicabət İslamova

AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu

Bakı ş., İstiqlaliyyət küç. 26

e-mail: Nurane-815@mail.ru

FİRUZABADİ VƏ ONUN ƏRƏB DİLÇİLİYİNƏ VERDİYİ TÖHFƏ

Xülasə

Ərəb dilinin bəşəriyyətin ən qədim və zəngin dillərindən biri olduğu dünya dilçiləri tərəfindən qəbul edilmiş bir faktdır. Lakin lüğətçiliyə və lüğətlərin tərtibinə gəldikdə isə burada vəziyyət tamamilə başqa cürdür. Ərəb dilçiliyində lüğətçilik ənənələri digər dillərə nisbətən daha gec yaranmışdır. Bir çox başqa elmlər kimi ərəb dilində olan lüğətlərin tərtibatı da islam dininin gəlişindən sonra inkişaf etməyə başlamışdır. İllər ötüb keçdikcə ard-arda zəngin söz ehtiyatına malik maraqlı lüğət kitabları yazılmışdır. AMEA Naxçıvan Bölməsi Əlyazmalar Fondunda Şərqi bir sıra alimlərinin əsərləri mühafizə olunur. Bunlardan biri də Firuzabadi və onun "Qamusul-muhit" əsəridir. O çox böyük dilçi, hədisçi və təfsirçi olmuşdur. Məqalədə onun ərəb dilçiliyinə dair əsərləri haqda məlumat verilir.

Açar sözlər: leksika, Qamusul-muhit, söz kökü, Firuzabadi, söz ehtiyatı

Giriş

Müxtəlif dillərin öyrənilməsinin insan təfəkkürünün formalaşmasında mühim və danılmaz rolu vardır. Hər bir xalqın tarixinin, ədəbiyyatının, mədəniyyətinin öyrənilməsi baxımından həmin dildə olan mənbələrin rolu əvəzsizdir. Belə qədim tarixə mənsub olan xalqlardan biri də ərəb xalqıdır. Şərqi hələ qədim dövrlərdə elmin və mədəniyyətin beşiyi olduğunu nəzərə alsaq bu dildə olan mənbələrin də dünya elminin inkişafı üçün çox zəruri olduğunu söyləyə bilərik. Ərəb dilində olan əsərlərin dünya ictimaiyyətinə çatdırılması üçün həmin əsərlərin tərcüməsinin vacib olması burada lüğətçiliyin inkişafına münbit zəmin yaratmışdır. Şərqdə lüğətçilik ənənələri get gedə inkişaf etmiş və dəyərli əsərlər ortaya çıxarılmışdır.

Bir çox başqa elmlər kimi ərəb dilində olan lüğətlərin tərtibatı da islamın gəlişindən sonra inkişaf etməyə başlamışdır. Elmin və mədəniyyətin beşiyi olan Şərqdə alimlərin

kitablarının oxunması və mənalılarının başa düşülməsi üçün lüğətlərin yazılması çox zəruri idi. Buna görə də həmin dövrdə Şərqi elm mərkəzi olan böyük şəhərlərdə yaşayan dilçi alimlər müxtəlif lüğətlər tərtib etməyə başlamışdılar. Belə dilçilərdən biri də şərqişünas alimlər içərisində özünə məxsus yeri olan Firuzabadidir. Əsl adı Əbu Tahir Mucidəddin Məhəmməd ibn Yaqub olsa da Şərqi Firuzabadi təxəllüsü ilə məşhurlaşmışdır. Firuzabadi İranın Şiraza bağlı Kazenur qəsəbəsində dünyaya gəlmişdir. Onun doğum tarixinin miladi 729-cu il (hicri 1329-cu il) olduğu bildirilir. Firuzabadinin ailəsi haqqında çox az məlumat vardır. Atasının dil-ədəbiyyat müəllimi olduğu bilinən Firuzabadi ilk təhsilini də məhz ondan almışdır. Yeddi yaşında Quran hafizi olan Firuzabadini atası təhsilini artırmaq üçün Şiraza aparmışdır. Firuzabadi həmçinin Şirazi təxəllüsü ilə də tanınmışdır. Burada dövrünün görkəmli alimlərindən dərslər almışdır. Firuzabadi Şərqi elm və mədəniyyətin mərkəzi olan bir çox şəhərlərdə həm təhsil almış, həm də mədrəsələrdə dərslər demişdir. Belə mədrəsələrdən biri də həmin dövrdə çox məşhur olan Bağdad Nizamiyyə mədrəsəsi idi. Nizamiyyə mədrəsəsi 1067-ci ildə açılmışdır. Alp Arslanın hakimiyyəti illərində elmə çox böyük diqqət yetirilirdi. Gənclərin yaxşı təhsil almaları və elmlə məşğul olmaları üçün müxtəlif mədrəsələr açılırdı. Həmin dövrdə açılan mədrəsələrdən biri də Alp Arslanın vəziri Nizamulmülkün şəxsi təşəbbüsü ilə təşkil olunmuş "Nizamiyyə" mədrəsəsi idi. Mədrəsə 1067-ci ildə Bağdad şəhərində fəaliyyət göstərməyə başlamışdır. Mədrəsənin tikintisinə 200 min dinar sərf edildiyi bildirilir. Burada 6000 tələbə təhsil alırdı. Öz elmi potensialına görə bu mədrəsə orta əsrlər dövrünün ilk universiteti hesab edilə bilər. Mədrəsə burada keçirilən dərslərin səviyyəsinə və keyfiyyətinə görə Şərqi mövcud olan mədrəsələrdən çox fərqlənirdi. Burada keçirilən dərslərə həm Alp Arslan, həm də Nizamulmülk tərəfindən ciddi nəzarət olunurdu. Burada həm orta əsrlərin, həm də bu günkü dövrümüzün ən böyük problemi olan tərqiətçiliyə qətiyyən yol verilmirdi. Hətta belə mövzularda söhbətlər aparılmasına belə icazə verilmirdi. Bu haqda türk tarixçisi Osman Turan da maraqlı məlumat verir. O, Məlikşahın Nizamiyyə mədrəsəsinin müdiri Əbu İshaq Şiraziyə göndərdiyi məktubda "Nizamiyyə mədrəsəsi məzhəb münaqişələri üçün deyil, elmi inkişaf etdirmək üçündür." yazdığını bildirir.

Mədrəsədə dilçilik, tibb, tarix, məntiq, ədəbiyyatşünaslıq, riyaziyyat, astronomiya və s. kimi elmlər tədris edilirdi. Dərslər dövrünün ən güclü müəllimləri tərəfindən aparılırdı. Müəllimlər dərslər üslublarını özləri seçir və dərslər vəsaiti kimi Şərqi bir çox yerlərində yaşayan görkəmli alimlərin kitabları ilə yanaşı öz kitablarından da istifadə edə bilirdilər. Mədrəsədə oxumaq pulsuz olduğu üçün bura oxumaq istəyən və xüsusi istedadı olan hər kəs təhsil ala bilərdi.

Yeri gəlmişkən onu da qeyd etmək ki, Azərbaycanın görkəmli şəxsiyyətlərindən biri olan Xətib Təbrizi də burada fəaliyyət göstərmişdir. Mədrəsənin tikintisi başa çatdıqdan sonra Nizamulmülk Şərqi müxtəlif şəhərlərdə yaşayan ən məşhur alimlərini bura da işləməyə dəvət etmişdir. Belə alimlərdən biri də Xətib Təbrizi idi. O, Nizamulmülk tərəfindən mədrəsə kitabxanasının müdiri və ədəbiyyat şöbəsinin başçısı vəzifəsində işləməyə dəvət etmişdir. Burada kitabxana müdiri təyin olunmasında müxtəlif meyarlar nəzərə alınır. Mədrəsənin kitabxana müdirliyi vəzifəsini icra edən şəxs dərin təfəkkürə malik olmalıdır.

Burada fəaliyyət göstərən alimlərin savad, təfəkkür və hərtərəfli biliyə malik olmasını nəzərə alsaq Firuzabadinin də elm aləmində tutduğu yeri təsəvvür edə bilərik. Firuzabadi burada Bağdad qazisi olan Abdullah b. Bekdaşinin yanında onun köməkçisi olaraq fəaliyyət göstərmişdir. Hicri 755 (miladi 1354)-cü ildə təhsilini davam etdirmək məqsədi ilə Şam şəhərinə getmişdir. 794-ci (1392) ildə Bağdad hakimi İbn Üveys onu yenidən Bağdada dəvət etmişdir. [5, s. 555] Hələ orta əsrlərdə dilçiliklə bağlı ərəb alimlərinin yazdıqları əsərlərə nəzər salsaq görərik ki, onlar fonetik məsələləri daha dəqiq işləmiş, bir neçə istiqamətdə lüğətlər hazırlamış, söz kökünə aid anlayışı düzgün müəyyən etmişlər. Köklərə görə əlifba sırası ilə düzəlmə bu işi bilməyənləri çox böyük çətinliklərlə qarşı-qarşıya qoyurdu. Buna görə də dövrün dilçi alimləri lüğətdən istifadəni asanlaşdırmaq üçün yeni metodlardan istifadə edərək lüğətlər tərtib etməyə başlamışdılar. Belə lüğətlərdən biri də Firuzabadinin "Qamusul muhit" adlı lüğətidir. Qamusul muhit ərəbcə-türkcə (osmanlıca) yazılmış lüğətlərin ən böyüyü və ərəbcə olan sözlərin türkcə qarşılığı baxımından ən zənginidir.

Firuzabadinin tərtib etdiyi lüğətlər içərisində ən məşhuru "Qamusul-muhit" olsa da digər əsərləri də dilçi alimlər tərəfindən bəyənilərək istifadə edilmişdir. Həmin lüğətlərdən bəziləri haqda məlumat vermək istədim. Tədqiqatçı alimlər Firuzabadi yaradıcılığının yalnız yarısının bu günümüzdə qədər gəlib çatdığını qeyd edirlər. Bu əsərlərə aşağıdakıları misal göstərmək olar.

1. Əl-Qamusul-muhiṭ. Müəllifin ən məşhur əsəri olan bu kitaba nəinki Şərqdə Həmcinin Qərbdə də çox böyük dəyər verilmiş və müxtəlif dillərə tərcümə olunaraq dəfələrlə nəşr olunmuşdur.

2. Tahbirul-muvaşşin fi-tabiri bi-sin va şin. Bu əsrdə həm şin, həm də sin hərfləri ilə başlayan sözlər bir araya toplanmış və onların mənaları haqqında izahlı məlumat verilmişdir.

3. Əl-dürulul-mubəssəsə fi quralil-musəlləsə. Ərəb dilində bəzi sözlərin hərəkələri dəyişdiyi zaman onların mənaları da dəyişir. [10, s. 142-143] Bu kitabda məhz həmin sözlər bir araya toplanmışdır.

4. Cəlisul-ənis fi əsmail-handəris.

5. Əl-fəraid.

6. Risalə fi məanil- bazil-huruf.

7. İtirazatul- sahibul-Qamus alə Əl-Cövhəri.

Buradan da göründüyü kimi Firuzabadini tərtib etdiyi kitabların demək olar ki, hamısı ərəb dilçiliyi üçün zəngin və dəyərli mənbədir.

Nəticə

Firuzabadinin əsərlərinə və onlara yazılan tənqid və haşiyələrə nəzər salsaq, belə qənaətə gələ bilərik ki, həmin dövrün alimləri lüğətçiliyə xüsusi maraq göstərmiş və həmcinin ərəb dilinə dərinlən bələd olmuşlar. Bir alimin və yaxud da hansısa bir yaradıcı insanın yaratdığı əsərlər haqqında əsl həqiqi qiymət onun ölümündən 50-100 il sonra, onu şəxsən tanıyanların olmadığı dövrlərdə verilir. Məhz bu zamanlarda verilən dəyər həmin əsərin şübhəli olub-olmadığını ortaya qoyur. Firuzabadi də məhz belə alimlərdəndir. Onun əsərləri elə şübhəli əsərlərdəndir ki, bu gün də tədqiqatçılar ərəb dilini, bu dilin fonetik, leksik

xüsusiyyətlərini və söz zənginliyini tədqiq edərkən həmin müəlliflərin əsərlərindən istifadə edirlər.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Asım. Türk dünyası ədəbiyyatçıları ansiklopedisi. I c., Ankara, 2002, 532 s.
2. Durmuş İ. Sözlük. İslam Ansiklopedisi: 44 cildə, XXXVII c., İstanbul, 2009, 588 s.
3. Firuzabadi əş-Şirazi. Qamusul-muhit. AMEA Naxçıvan Bölməsi, Ölyazmalar Fondu. Şifr: D-11/29.
4. Hulusi K. Əl-Kamusul-muhit, TDVİA, 44 cildə, c. 24, İstanbul: 2012, 588 s.
5. Hulusi K. Firuzabadi. TDVİA, 44 cildə, c. 13, İstanbul: 1996, 555 s.
6. Hüseyin A.M. Əl-Firuzabadi val Qamus. Məcəllətul-kulliyatul-arab IV c., Bağdad, 1961, 389 s.
7. Karslı İ. Mütercim Asım efendi və arap lüğətçiliğinde yeri, Erzurum, 2000, 226 s.
8. Osman Turan. Səlcuqlar tarixi və türk islam mədəniyyəti. Ankara, 1965, səh. 233.
9. R.Sultanov. Nizamülmülkün həyat və yaradıcılığı haqqında. Nizamülmülk. Siyasət-namə, səh. 13
10. Sönmez M.A.Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi: 44 cildə, XIII c., İstanbul, 2012, 555 s.
11. Suphi F.A. Arap ədəbiyyatı tarixi. İstanbul, 1996, 279 s.
12. www.Wikipediya.org
13. www.Wikipediya.org
14. Фильштинский И.М. История арабской литературы X-XI вв. Москва, 1991, с. 17

Nijabat Islamova

Firuzabadi and his contribution to the east

Arabic is one of the oldest and richest languages of mankind. This fact is recognized by all world linguists. However, with regard to lexicography and the compilation of dictionaries, the situation is completely different here. The traditions of lexicography in Arabic began to emerge later than in other languages. Like many other sciences, the compilation of dictionaries in Arabic began to develop after the arrival of Islam. Many years later, interesting vocabulary books with a rich vocabulary were written. In the Nakhchivan branch The Manuscripts Fund of the National Academy of Sciences of Azerbaijan preserves manuscripts and old printed books of numerous scientists of the East. One of them is Firuzabadi al-Shirazi and his book "Kamusul-muhit". He was a linguist, an interpreter of the Koran and a muhaddis. The article presents information about his works on Arabic linguistics.

Key words: *lexicography, "Kamusul-mukhit", dictionary, Firuzabadi, scientist, vocabulary*

Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
Kamandar Şərifov tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.